Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Menyhért Anna

AUSCHWITZ OLVASÓI
Kertész Imre: *Felszámolás*

A *Felszámolás* a holokauszt *és* a rendszerváltás könyve. B., az egyik főszereplő Auschwitzban, koncentrációs táborban születik, „neve" a combjába tetovált fogolyszám első betűje, és a rendszerváltáskor követ el öngyilkosságot. Legalábbis erről az *és*-ről – a kapcsolatos és következményes viszonyról – esett szó Kertész Imrének a kötet megjelenését követő nyilatkozataiban – erős, sőt, akár túlságosan is annak tartható olvasási javaslataiban. S nem ez volt az egyetlen kényszer, amely a könyv olvasását megelőzte és kísérte: nagy várakozást keltett a szerző Nobel-díjas volta, csakúgy, mint a megjelenés piaci beharangozása (a kiadó a kereskedői igények láttán az eredetileg harmincezresre tervezett példányszámot megduplázta), nemkülönben az a fülszövegben és interjúkban is visszatérő állítás, hogy az eddigi Kertész-trilógiát *(Sorstalanság, A Kudarc, Kaddis a meg nem született gyermekért)* ez a tizenhárom éven át írt kötet zárja le, tetralógiává egészíti ki.

Kifejezetten sokat vártunk tehát – az írói és a kiadói szándék értelmében kell is várnunk – ettől a könyvtől, s ez megakadályozta, hogy ártatlanul olvassuk. Ha megfelelő szót keresek saját, ambivalens olvasási tapasztalatomra, leginkább furcsálkodásnak nevezhetem: eleinte nem annyira a sokatmondást, inkább a sokat mondani akarást konstatáltam. A könyv – számomra legalábbis – nem felelt meg a körülötte gerjesztett elvárásoknak, vagy, más előjellel, azt mondhatjuk, ellenállt a kényszernek, túllépett a prekoncipiált kereteken vagy be sem lépett közéjük. A saját olvasási tapasztalatot azonban – tanulva például abból, hogy utóbb tévedésnek bizonyult, ahogyan a *Sorstalanság* hetvenes évekbeli kortárs olvasói fanyalogva nem találtak fogást azon a könyvön – érdemes gyanakvással kezelni.

A *Felszámolás* egyik főszereplője, Keserű, a másik főszereplő, B. regényét keresi, miközben B. *Felszámolás* című darabját olvassa, amelyben Keserű B. regényét keresi. Keserű irodalmi szerkesztő, B.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

– Keserű szerint – zseniális író. Szerepel még a könyvben Sára, B. szeretője, kedves és melegszívű nő, a férje, Kürti, kissé zavarodott értelmiségi, Judit, bőrgyógyász, B. volt felesége és Keserű volt szeretője, s a férje, Ádám, jómódú építész, valamint villanásnyira a *Kaddis*ból ismerős dr. Obláth, bölcselő. Ezek az alakok (szerelmi sokszögeikkel együtt) nem annyira konkrét személyek, mint inkább típusok, vagy mint egy moralitásban, allegóriák, allegorikus figurák: a rendszerváltás és a Kádár-korszak (sokunknak inkább csak szintén olvasmányok alapján) felismerhető funkciójú szereplői, akik ebben a kavalkádszerű, csak fokozatosan követhetővé váló műfaj-, nézőpont- és elbeszélő-váltogató szövegben mintha ironikussá válnának.

A könyv nyitó mondataiban egy hagyományosnak tűnő, ám kissé ironikus vagy kételkedő narrátor szólít meg (minket?):

> „Hívjuk emberünket, a történet hősét Keserűnek. Elképzelünk egy embert, és hozzá egy nevet. Vagy megfordítva: elképzeljük a nevet, és hozzá az embert. Ámbár mindez mellőzhető is, hiszen a mi emberünket, e történet hősét a valóságban is Keserűnek hívják."[1]

– majd tovább beszél egyes szám harmadik személyben Keserűről, aki 1999 kora tavaszán az ablakából a hajléktalanokat nézi, s sokadszorra kezdi olvasni B. 1990-ben játszódó, *Felszámolás* című darabjának kéziratát, annak nyitó jelenetét, amelyben Keserű munkahelyének, a kiadónak a felszámolásáról van szó. (Ez felidézi *A kudarc* elejét, ahol az öreg fog hozzá így kéziratainak olvasásához, s regény a regényben szerkezetét is. A *Felszámolás* általában is telített a korábbi Kertész-művekre való utalásokkal, önreminiszcenciákkal, Kertész-toposzokkal, a *Kaddis*nak pedig mintha folytatása lenne.) Kiderül, hogy noha B. már korábban öngyilkos lett, előre látta mindezt, előre megírta Keserű történetét, aki azóta is ennek a paradoxonnak a foglya:

> „Története véget ért, de ő maga itt volt még."[2]

Még két rövid drámarészlet és Keserű kommentárjai után a 25. oldalon idézőjel nyílik, mely a 150. oldalig tart. Ebben a betétben először a színdarabhoz fűzött megjegyzéseket, majd még egy jelenetet találunk, amelynek utolsó mondata – az elbeszélőváltást jelezve – Keserű itt kezdődő én-elbeszélésében is megismétlődik:

„– Ezen én magam is sokat törtem már a fejemet – mondta Keserű.

Ezen én magam is sokat törtem már a fejemet."[3]

Keserű saját életéről, B.-ről, B.-hez fűződő viszonyáról, B. öngyilkosságáról és a kézirat kereséséről beszél. Ezt szakítja meg egy a színdarabból kimaradt jelenet,[4] B. búcsúlevele Sárához,[5] és a külső elbeszélő rövid felbukkanása, Judit és Keserű találkozójának leírása erejéig.[6] Az utolsó rész Judit Ádámhoz szóló monológja, melynek végén B. hozzá írott búcsúlevelének részleteit is idézi, illetve egy színdarabrészlet, Judit és Ádám korábban játszódó, feltáró beszélgetése, majd a darab vége s a 150. oldal idézőjele. Aztán a színdarab alternatív, szabad verses befejezése, újfent Judit és Ádám szereplésével, végül pedig visszatér a külső elbeszélő, s elmondja, hogyan fejezi be Keserű délutánra a reggel elkezdett olvasást, megértve végre, mi vonzza a hajléktalanokban.

A fentiekből értelemszerűen adódhat egyrészt az, hogy az idézőjelek közti rész B. Keserű olvasta szövege: darabja és jegyzetei, karaktervázlatai, elegyes szövegei (meglétükről Keserű [?] kézenfekvően éppen az idézőjel előtt tesz említést); másrészt az az ennek fényében már nem annyira magától értetődő feltételezés, hogy az egyes szám első személyű elbeszélő Keserű. Az elbeszélői nézőpontváltások alapján gondolhatnánk egyszerűen csak azt, hogy az adott szövegnek mindig éppen az a szerzője/elbeszélője, akiről ezt első pillantásra feltételezzük: egy külső elbeszélő a kerettörténeté, Keserű az egyes szám első személyű szövegeké, a darabrészleteké pedig B. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, részben amiatt – és ez ösztökél erre a találgatásra is –, hogy az idézőjel kezdete nem esik egybe az elbeszélőváltással. Ha ugyanis az idézőjelből indulunk ki, akkor, mivel az az én-elbeszélést is keretbe fogja, Keserű (és Judit) egyes szám első személyben beszélő szereplő(k) B. Keserű által idézett/olvasott szövegében: Keserű a külső keretben azt olvassa, a darabban pedig azt mondja, amit B. neki elő-ír. De ki beszél(teti Keserűt) a külső keretben, egyes szám harmadik személyben? A „valódi" szerző, egy külső narrátor, avagy: B.? A szöveg azt állítja, hogy B. mindent előre megírt. De ez kinek a szövege? Keserűé vagy a B. által előre megírt Keserűé avagy a külső narrátoré? B. lehet a keretes rész mindentudó elbeszélője is, ekkor B. regénye az a regény,

amelyet mi olvasunk, amely arról szól, hogy Keserű B. színdarabját és jegyzeteit olvassa – regénnyé olvassa, ahogy mi regénnyé olvassuk ezeket a különböző típusú szövegeket. A regény a regényben szerkezet tovább sokszorozódik: mi olvassuk B. regényét, amelyben Keserű B. darabját olvassa és kommentálja. Minden rész lehet tehát B. és Keserű szövege is, bármelyik szövegnek bármelyikük lehet szerzője, szereplője és olvasója is, és tulajdonképpen bármelyik szöveg bármelyik műfajban működhet.

Közben pedig nincs meg a regény, B. regénye. Pontosabban, Judit elégette, Keserű meg nem találja, csak nyomoz utána, míg ezt meg nem tudja. Ezen a ponton válhat érdekessé a narrációs csavarok szerepe abból a szempontból, hogy vajon melyik narrátor, melyik beszélő mennyire szavahihető. Volt egyáltalán kézirat? B. tényleg zseniális író? Vagy csak Keserű, a rajongó olvasó, egy dr. Watson látja annak? Erre utalhat az, *ahogyan* Keserű B.-ről beszél: elcsépelt kifejezéseket használ: „Láttam egy embert, aki a saját törvényei szerint élt."[7]

Keserű megbízhatatlan elbeszélő, abban az értelemben, ahogy a *Sorstalanság*ban Köves Gyurka is az: tudatára ébreszt azoknak az olvasói elvárásoknak, melyeknek értelmében nem várjuk, hogy elbeszélő önmagát rossz színben tüntesse fel; oly módon, hogy kihasználja őket, becsapósan épít rájuk. Mint a krimiben: dr. Watsonról vagy Hastingsről úgy derül ki, hogy nem kompetens, hogy az olvasó számára éppen az ő elbeszéléséből lesz világos, hogy még csak nem is érti a csodált Sherlock Holmes vagy Poirot agyafúrt lépéseit. De vajon olyan agyafúrtnak tűnne Holmes Watson ügyefogyottsága nélkül is? Amikor Keserű B.-t jellemzi, megfogalmazásaiból saját rossz ízlésére, nem túl meggyőző, séma-romantikus elvárásaira, nem igazán modern nyelvhasználatára is fény derül:

> „Hiányzott az életemből az a fajta művész, akinek a kedvéért az ember voltaképpen a lektori pályára lép. Az elátkozott költő – no, most kimondtam, bármilyen gyerekesen hangzik."[8]

Keserű patetikusan semmitmondó mondatokat jegyez fel B.-vel folytatott mélyértelmű beszélgetéseikből:

> „»Utálja nevét, melyet az atyáitól kapott, mint ahogy utálja atyáit és mindazokat, akik a létét okozták« – mondta egyszer. A mondatot feljegyeztem."[9]

B. darabjának részletei és verses jelenetei sem különösebben izgalmasak vagy eredetiek, ellenben szintén nem nélkülözik a pátoszt:

„Meghalni könnyű
az élet egy nagy koncentrációs tábor
amit az Isten a földön az embereknek berendezett
és amit az ember az ember
megsemmisítő táborává továbbfejlesztett (…)
itt tanultam meg, hogy a lázadás
ÉLETBEN MARADNI"[10]

B. alapproblémája sem tűnik lélektanilag teljesen hitelesnek. El lehet ugyan képzelni azt, hogy egész felnőtt életét az a tény, az az emlékek nélküli tudás határozza meg, hogy Auschwitzban született, s élete első hónapjait ott töltötte, különösen, ha történetét (noha az egészen speciális) például a holokauszttúlélők gyermekeivel kapcsolatos pszichológiai kutatások[11] fényében értelmezzük, gondolva a (nem feldolgozott) traumának a következő generációra gyakorolt hatására, a trauma átörökíthetőségére, vagy ha Marianne Hirsch a holokauszt utáni generációk tapasztalataira alkalmazott utóemlékezet-fogalma – a trauma áldozatával vagy szemtanújával való retrospektív azonosulás[12] – felől közelítjük meg. De mindez a könyvben nincs alátámasztva, s ez az olvasóban hiányérzetet hagy, még akkor is, ha világos, hogy a kifejtetlenség oka az a narrációs kettős csavar is lehet, hogy B.-t csak Keserű szemével látjuk; őt Keserű olvassa, Keserűt pedig B. írja meg.

Ugyanakkor erre a viszonylagosságra, Keserű és B. – olvasó és szerző – viszonyára koncentrálva sok minden ironikus megvilágításba kerülhet. Így Keserű komor-komoly, néha egy rosszabb egyetemi szeminárium stílusát felidéző bölcsességei, magvas aforizmái nem Kertész körülményes üzeneteiként értendők, hanem szó szerint.

> „Én, ha az életemet történetként kívánom látni (és ki ne kívánná ismerni a saját történetét, melyet aztán megnyugodva – vagy éppenséggel nyugtalanul – a sorsának nevezhet), akkor B. történetét kellene elmondanom."[13]

– mondja Keserű, aki ha B. regényének szereplője és olvasója, nyilvánvalóan csak B. történetében, azt elmondva létezik:

> „…a történetébe is belekeveredtem, amelytől azóta sem tudom különválasztani a sajátomat"[14]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

– s a többiekkel együtt ezért lesz belőle „B. eltűntével egyszeriben történet nélkül maradt ember (…)".[15]

Keserű lektor, hivatásos olvasó, egyben egyfajta palimpszeszt, akiben „rengeteg könyv alszik",[16] amelyek közül egy, ifjúkorának legfontosabb olvasmánya ébred fel B. alapművének olvastával, s ezzel „életre kel" benne „egy alak", „komplementer figura" is.[17] Keserű itt ki is mondja, hogy bizonyos szempontból B. az ő képzeletének szülötte, akit ő olvas – vagy ír – az őt író szerzővé, az „írástudóvá",[18] akitől a „titok" megtudható:

> „Életbe vágóan fontos volna elolvasnom, mert valószínűleg megtudhatnám belőle, hogy miért halt meg, s talán azt is, hogy ha már ő meghalt, nekem vajon – hogy így mondjam – szabad-e még élnem."[19]

Kettejük viszonya tehát távolról sem olyan aszimmetrikus, amilyennek kezdetben látszik. A történet – a kézirat keresésének története – közös művük.

A könyv másik olvasója, Judit el is olvashatja B. kéziratát. Vajon ő miért? Judit Ádámnak azt mondja, a kézirat az ő történetükről szólt:

> „Egy férfi meg egy nő küzdelme. Eleinte szeretik egymást, később az asszony gyereket akar a férfitól, s ő ezt sosem bocsátja meg a nőnek. Különféle gyötrelmeknek veti alá az asszonyt, hogy megtörje és aláássa a világba vetett bizalmát. Súlyos lelki válságba, már-már öngyilkosságba kergeti, s amikor ezt észreveszi, az asszony helyett ő maga követ el öngyilkosságot."[20]

Ez az olvasókban életre kelő kézirat mindenkinek a saját történetét mondja el. A saját történet pedig ebben a világban a külső – kor- és helyfüggő – körülmények meghatározta saját traumáról és annak feldolgozásáról szól. Judit élettörténetében ez elsősorban Auschwitz, míg Keserűében elsősorban a Kádár-korszak, másodsorban – B.-n keresztül – Auschwitz.

Judit szülei túlélők, ő maga kamaszkorát ennek a traumának az értelmezésével tölti, mígnem arra jut: Auschwitz a „vőlegénye". B-vel való együttélésétől azt reméli, „megélheti" Auschwitzot.[21] B. viszont „Auschwitz miatt"[22] nem akar gyereket. Judit utóbb a nem zsidó Ádámot, a polgári biztonságot, a gyermekeket és az Auschwitzról való hallgatást választja. Ezt az életet viszont – noha

B. búcsúlevelében Judit számára „visszavonja" Auschwitzot[23] – úgy tűnik (legalábbis a színdarab egyik befejezésverziójában), B. kézirata megbolygatja, lévén hogy Keserű, azt mindenáron megszerezni akarván, elárulja Ádámnak Judit Auschwitz-titkát.

B. darabjának utolsó részletében Ádám „Auschwitzcal színezett szerelmi történet"-nek[24] minősíti B. és Judit viszonyát. Ádám, aki egyébként a könyvben a szokványos értelemben vett normalitás egyetlen képviselőjének mondható, *olvas* Auschwitzról, s szerinte „mindenki zsidó".[25] Vagyis azt állítja, az Auschwitzról szerzett tudás tekintetében, és a tekintetben, hogy kinek az öröksége Auschwitz, nincs különbség közte és Judit között: mindketten csak olvastak, hallottak róla, s mindkettőjüké – mindenkié, és „nem visszavonható".[26]

A holokausztirodalom egyik legfontosabb problémája, hogy – szemtanúk nélkül – hogyan lesz majd átadható a holokauszt tapasztalata az utókor, a későbbi nemzedékek számára. Ezért kérdezheti Ádám – s ez tűnt számomra a könyv valódi, vagy más szóval, aktuális kérdésének –, hogy ki mondja meg a gyermekeinek, hogy félzsidók, „ki fog nekik Auschwitzról mesélni?"[27] A *Felszámolás* ezzel a helyzettel számol: a szemtanú, B. sem valódi szemtanú, hiszen nincsenek elmondható emlékei. Auschwitz-tapasztalata így rekonstruált, másodlagos, forrásokon alapul, túlélő voltáról való saját tudás nélküli tudomása pedig kényszeressé teszi. Judit így jellemzi:

> „Bé is Auschwitzot élte itt, Budapesten, persze egy Auschwitzhoz magához mégsem hasonlítható Auschwitzot, egy önként vállalt, szelídített Auschwitzot, amelybe azért ugyanúgy bele lehetett pusztulni, akár a valódiba. (…) Radikális volt, az önpusztításban kíméletlen, sőt kegyetlen. Eleinte azt gondoltam magamban, hogy kár a tehetségéért. Később megértettem, hogy az egész tehetségét Auschwitzra fordította, az auschwitzi létmód avatott és kizárólagos művésze volt. Úgy érezte, hogy illegálisan született, ok nélkül maradt életben, és a létezése semmivel sem igazolható, csak ha »megfejti az Auschwitz nevű rejtjelet«. (…) ő a saját életében akarta rajta kapni Auschwitzot, a saját mindennapi életében, úgy, ahogyan azt élte. Önmagán akarta regisztrálni – szerette ezt a szót: regisztrálni – a pusztító erőket, a túlélési kényszert, az alkalmazkodási mechanizmust, ahogy a régi orvosok beoltották magukat a méreggel, hogy önmagukon tapasztalják meg a hatást."[28]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

A holokauszt megélési vágyán alapuló élet és önértelmezés a rendszerváltás pillanatában elveszti támpontjait, mert a korszak, melyben a „túlélő”[29] élni tud, Kertész szerint a totális diktatúra kora: az az a közeg, amelyben az „Auschwitz-tünetek” az egyének mindennapi életében tetten érhetők, vagy, pontosabban, amelyben a mindennapi életben tapasztaltak Auschwitz-tünetként is felfoghatók. Auschwitz másfelől a Kádár-korszak (értelmiségének) kollektív tudatában ki nem mondottságában meghatározó: elhallgatott titokként a diktatúra minden szereplőjére (akár érte, akár vele szemben cselekszik is valaki) ráterjeszkedő konspirációs alaphelyzetének eleme.

Ezért találhatja Keserű saját helyzetét B.-éhez hasonlónak. B. allegorikus alapművét elolvasva (nyilván nem véletlen, hogy Keserű interpretációjában a műbeli koncentrációs tábor díszletnek, vagyis járulékos, külső elemnek minősül[30]) megpróbálkozik valamiféle lázadással (negatív bírálatot ír egy politikai szempontból fontos műről), s miután tíz napra bebörtönzik és megpróbálják beszervezni, szembesülnie kell azzal, hogy nagyobb nyomás, fizikai kényszer esetén nem állt volna ellen. B.-től megkapja a választ arra, hogyan élhet ezzel a tudással a diktatúrában, de arra már nem, hogyan élhet a diktatúra megszűnte után: ezért keresi a kéziratot.

Keserű kereséstörténete valamiféle nyugvópontra jut a könyv végén, amikor a hajléktalanokat „történet nélküli”, emlékek és jövő nélküli, a folyamatos jelenben létező embereknek[31] látja, vagyis tulajdonképpen a B.-féle túlélőhöz hasonlónak. Keserű viszont emlékezik arra, ami vele történt, s ez, ennek újragondolása a jövő garanciája. A regény ott végződik, ahol a jövő nyitottá – mert bizonytalanná – válik, s Keserű számára ez az elbizonytalanodás a szabadság elérkezése: megszabadul az előre megírtság kényelmétől és kényszerétől, az előre adott válaszoktól. Olvasása emlékezés volt, emlékeinek újraértése pedig lépéslehetőségeket ad neki. A kézirat eléghet ugyan, az olvasás révén valami mégis történik: nincs meg a regény, amely a konkrét válaszokat megadja, de létrejönnek ennek a hiánynak az olvasatai, amelyek az olvasók ilyen vagy olyan, de nem a B.-féle értelemben vett túlélését lehetővé teszik.

Visszajutunk tehát a kiinduló állításhoz: a *Felszámolás* Auschwitz *és* a Kádár-korszak könyve. Egymás mellé tapasztott, egymást átszövő darabokból építkező patchwork-szerkezete alkalmasnak mutatkozik a rendszerváltás és a megelőző két traumatikus korszak

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

leírására. A „ki beszél?" kérdése és a különböző játékok (a nézőpontokkal, a narrátorokkal, az idősíkokkal, az olvasó és szerző, fikció és valóság viszonyával, sikertelennek látszó, egymást váltó műfajok felvillantásával) szerencsésen felélénkítik-fellazítják és viszonylagosítják a témából adódó (sajnos néha túlzottan) sokatmondó komolyságot és pátoszt.

A *Felszámolás* úgy szól Auschwitzról és a rendszerváltásról, hogy az olvasásról beszél: hőseinek olvasásmódját írja meg. Auschwitz mint általános nyelvi töréstapasztalat – mint minden kulturális tapasztalathoz, egyéni sorshoz és élményhez társuló „színezet" – a szemtanúkat és túlélőket kísérő, illetve a későbbi nemzedékek számára az olvasásban, saját történetük olvasásában jelentkezik.

JEGYZETEK

1 KERTÉSZ Imre: *Felszámolás*. Regény. Bp.: Magvető, 2003. 9.
2 Uo. 17.
3 Uo. 35.
4 Uo. 72.
5 Uo. 93.
6 Uo. 106.
7 Uo. 53.
8 Uo. 53.
9 Uo. 41.
10 Uo. 72–73.
11 Lásd például: *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Szerk. VIRÁG Teréz. Bp.: Animula–KÚT Alapítvány, 1997.; *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai*. Szerk. VIRÁG Teréz, Bp.: Animula–KÚT Alapítvány, 1999.
12 Marianne HIRSCH: *Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory*. The Yale Journal of Criticism, 2001/1. 5–37.
13 KERTÉSZ Imre: i. m. 36.
14 Uo. 52.
15 Uo. 37.
16 Uo. 49.
17 Uo. 53.
18 Uo. 120.
19 Uo. 52.
20 Uo. 130.
21 Uo. 135.
22 Uo. 130.
23 Uo. 148.
24 Uo. 149.
25 Uo. 149.
26 Uo. 150.
27 Uo. 150.
28 Uo. 135–136.
29 Uo. 26.
30 Uo. 56.
31 Uo. 158.